

VASİF NƏBİYEV

BDU-nun magistrı

E-mail: vasifnebiyev@hotmail.com

HİCAZ ÜSYANI

Açar sözlər: *Birinci dünya müharibəsi, Böyük Britaniya, Osmanlı imperiyası, Hicaz üsyanı, Şərif Hüseyn ibn Əli, Sayks-Piko sazişi*

Ключевые слова: *Первая мировая война, Великобритания, Османская империя, Хиджазское восстания, Шариф Хусейн ибн Али, Соглашение Сайкса-Пико*

Key words: *The First World War, Great Britain, The Ottoman Empire, Hijaz revolt, Sharif Hussein ibn Ali, Sykes-Picot agreement*

Birinci dünya müharibəsi illərində Böyük Britaniya Ərəb Şərqində mövqeyini möhkəmləndirmək üçün geniş imkanlar əldə etmişdi.

Başlıca olaraq bu imkanlar vasitəsi ilə Böyük Britaniya Cəbəllütariq boğazı-Suveys kanalı-Hind okeanı istiqamətində yerləşən “Əsas müstəmləkə yolu” və onun əsas məntəqəsi olan Hindistanın təhlükəsizliyini təmin etmək niyyətində idi (1, 99). Bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün XX əsrin əvvəllərində Məkkə şərifli Hüseyn ibn Əli (1855-1931) ilə sıx diplomatik əlaqələr yaratmağa çalışırdı. Buna səbəb isə: 1) Şərifin Osmanlıdan ayrılaraq müstəqil Ərəb krallığı yaratmaq istəyi; 2) Məhəmməd peyğəmbərin soyuna mənsub olmaqla müsəlman dünyasında xüsusi hörmətə sahib olması idi (2, 144).

Tərəflər arasında ilk görüş 1912-ci ilin sonunda Qahirədə şərifin oğlu Abdullah ilə Böyük Britaniyanın Misirdəki baş konsulu lord Kitçener arasında baş tutmuşdu. Britaniya şərifin üsyan əhval-ruhiyyəsini əvvəlcədən hiss etsədə Osmanlı dövləti ilə münasibətləri korlamaq istəmirdi. Ona görəki: 1) Şərifin ərəblər üzərindəki təsirinin və nüfuzunun nə dərəcədə olduğunu; 2) Müstəmləkə idarəsi altındakı müsəlmanların və ümumilikdə islam dünyasının bu addımı hansı formada qarşılayacağını bilmirdi (3, 51).

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində 1914-cü ilin fevralın 5-də Abdullah ikinci dəfə Qahirədə lord Kitçenerlə görüşür. O, Osmanlı imperiyası ilə hər hansı bir qarşıdurma yaşanacağı təqdirdə şərifə dəstək verilməsini istədikdə Böyük Britaniya Osmanlı imperiyası ilə olan normal münasibətləri pozmaq istəməməsini bəhanə edərək bundan boyun qaçırır.

Lakin, birinci dünya müharibəsinin başlanması Böyük Britaniyanı daha qətiyyətli addımlar atmağa sövq etmişdi. Çünki, Osmanlı 1914-cü ilin oktyabrın 30-dan etibarən Üçlər İttifaqı sırasında müharibəyə qoşulmaqla Britaniyanın Hindistana olan dəniz yolu və bu regionda sahib olduğu neft ərazilərini müdafiə etməsini sual altında qoyurdu. Məhz bu səbəbdən Britaniya Abdullahın vasitəsi ilə Məkkə şərifinə məktub göndərərək onu xarici basqınlardan qoruyacağını və zəruri maddi yardımın göstəriləcəyini bildirdi (4, 60).

Lakin şərif Hüseyn ilk öncə Osmanlı ilə razılığa gəlmək istəyirdi. O, 1915-ci ilin martında Ənvər paşaya teleqram göndərərək: 1) siyasi məhboslara ümumi aministiyanın elan olunması; 2) Suriyaya müstəqil daxili idarə etmə hüququnun verilməsini; 3) Məkkə əmirliyinin onun övladları üçün mülk edilməsini və orada mövcud durumun saxlanılması; 4) Hicaza onun idarəsi altında muxtariyyət hüququnun verilməsi kimi tələblər irəli sürdü. Lakin rədd cavabı aldı (5, 110).

Bundan sonra Məkkə şərifi Suriyada başlayan ərəb milliyətçi hərəkatla əməkdaşlıq etmək və Osmanlının hərbi-siyasi vəziyyətini öyrənmək üçün oğullarından Feysəli İstanbula göndərdi. Feysəl İstanbuldan qayıdarkən 1915-ci ilin mayında Dəməşqdə “əl-Fəthət” və “əl-Əhd” kimi cəmiyyətlərin üzvləri ilə gizli görüşlər təşkil etdi. Görüşlərin nəticəsi olaraq tərəflər arasında 1915-ci ilin mayın 23-də 15 il müddətinə nəzərdə tutulan “Dəməşq Protokolu” adlanan sənəd imzalandı. Protokola əsasən: 1) “Aşağıdakı sərhədlər daxilində ərəblərin tam müstəqilliyi tanınmalı idi: Şimalda: 37-ci paraleldə Mersin-Adana xəttindən Bireceik-Urfa-Mardin-Midyat-Cəzirət-İbn-Ömər-Əmədiyə xətti ilə şərqə; Şərqdə: İran sərhəddi boyunca Fars körfəzinə; Cənubda: Cari statusu saxlanılmaq şərti ilə Ədən şəhəri xaric Hind okeanı boyu sahil əraziləri; Qərbdə: Qırmızı dəniz və Aralıq dənizi vasitəsi ilə Mersin keçidinə qədər; 2) Xarici dövlətlərə verilən bütün kapitulyasiya hüquqlarının ləğvi; 3) Gələcəkdə ərəb dövləti ilə Böyük Britaniya arasında müdafiə ittifaqı haqqında müqavilənin bağlanması; 4) Böyük Britaniyaya iqtisadi imtiyazların verilməsi” məsələlərini özündə əks etdirirdi (6, 41-42).

Lakin 1915-ci ilin ortalarında Böyük Suriyanın qubernatoru, “İttihad və Tərəqqi” hökumətinin triumvirilərindən biri olan Camal paşanın dövlətə qarşı xəyanətdə ittiham olunanlara yönəlik fəvqaladə tədbirləri xüsusilə, onlardan 22-sinin Beyrut və Dəməşq meydanlarında edam etdirilməsi ərəb milliyətçi hərəkatını kifayət qədər zəiflətdi (7, 154).

Suriyada baş verən proseslər və Ərəbistan yarımadasının Britaniya hərbi donanması tərəfindən mühasirədə saxlanması nəticəsində meydana gələn sosial-iqtisadi problemlər Hüseyini ingilislərlə danışığa getməyə vadar edirdi.

Böyük Britaniya da 1915-ci boyu Çanaqqala döyüşlərində məğlub olduqdan sonra Yaxın və Orta Şərqə yönəlik siyasətini yenidən nəzərdən keçirməklə ərəb qəbilə başçıları ilə xüsusilə, şərif Hüseyinlə diplomatik əlaqələri canlandırmağa üstünlük verdi.

Şərif Hüseyin oğlu Abdullahın vasitəsi ilə “Dəməşq Protokolu” əsasında razılaşma əldə etmək və Osmanlı dövlətinə qarşı baş verəcək üsyana hər baxımdan yardım edilməsi üçün Böyük Britaniyanın Qahirədəki ali komissarı ser A.H.Mak-Maqona məktub göndərməklə danışıqların ikinci mərhələsi başlanır (8, 188).

İngilis-Hicaz danışıqları 1916-cı ilin martında bitir. Danışıqlar əsasında aşağıdakı nəticələr əldə olundu: 1) Böyük Britaniya Ədən (1-ci məktub), Mersin və Adana (5 və 6-cı məktublarda), həm də Dəməşq, Hums, Hama və Hələb xəttindən qərbdə qalan Suriya əraziləri (4-cü məktubda) istisna olmaqla təklif olunmuş sərhədlər çərçivəsində ərəblərin müstəqilliyini (Ərəbistanın) tanımaq və müdafiə etmək barəsində öhdəlik götürür. Bağdad (6 və 8-ci məktublarda), Beyrut və Hələb vilayətlərinə (6 və 7-ci məktublarda) danışıqlar əsnasında bəslənən münasibətlərə gəldikdə isə bu məsələ qeyri-müəyyən bir dövrə qədər saxlanıldı; 2) Böyük Britaniya Müqəddəs yerlərin xarici təcavüzdən müdafiə olunmasını, həm də ərəblərin “türk və alman hökmranlığından” azad olunmasını özündə ehtiva etməyən heç bir sülh müqaviləsini imzalamaması barəsində öhdəlik götürürdü (6-cı məktubda); 3) Məkkə şərifi, öz növbəsində bütün ərəblərin adından Böyük Britaniyanın digər ərəb rəhbərləri ilə imzaladığı müqavilələrə hörmətlə yanaşacağı barəsində öhdəlik götürürdü. Danışıqlar zamanı Bəsrə şəhərinin idarə olunma forması (4-cü məktubda) və xəlifəlik statusu (1,2 və 3-cü məktublarda) həll olunmamış qaldı (9, 53).

Beləliklə, Britaniya danışıqlar nəticəsində baş verəcək Hicaz üsyanını silah-sursat və maliyyə yardımları ilə təmin etməklə ağır bir yükün latına girmişdi. Lakin üsyan nəticəsində Britaniyanın əldə etdiyi hərbi-siyasi üstünlük özünə həm olduqca “ucuz başa gəlmiş” və həm də üsyan üçün ayrılan yardımların fəvqündə olmuşdu.

Ümumilikdə isə Britaniyanın şərif Hüseyinə etdiyi ümumi maliyyə yardımları 2.730.000 funtsterlinq təşkil etmişdi.

Böyük Britaniya ilə danışıqlar yekunlaşdıqdan sonra şərif Hüseyin artıq tərəddüd etməkdən əl çəkərək 1916-cı ilin iyunun 5-də Məkkədə Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan qaldırdı. İki gündən sonra isə Hicazın müstəqilliyini, özünün isə Hicaz kralı olduğunu elan etdi. Məkkə şərifi dini və siyasi mahiyyət daşıyan bu üsyanı hüquqi cəhətdən əsaslandırmaqla verdiyi iki bəyannamədə, "İttihat və Tərəqqi" partiyasının dövlət işlərini pis idarə etməsi; Osmanlı səltənəti ilə bütün müsəlmanlar arasında yeganə əlaqə olan Allahın kitabı və Rəsulullahın sünnəsini pozmağa cürət etmələrini; Rəsulullahın həyatını İctihad qəzetində ağza alınmayacaq bir dərəcədə təhqir etmələrini və mirasda bərabərlik kimi Quran ayələrini təhrif etməkdən çəkinməmələrini; bunlara əlavə olaraq Ramazanda əsgərlərin oruc tutmalarını qadağan edərək İslamiyyətin beş əsasından birini ləğv etməyə cəhd etmələrini; xəlifənin bütün hüquqlarına qəsb etmələrini; tanınmış ərəb ziyalıları edam etdirmələrini və müqəddəs yerlərə hörmətsizlik etmələrini qeyd etməklə ərəb qəbilələrindən dəstək almağa çalışmışdır (10, 147-148).

Üsyan nəticəsində Hicazda ərəb parizan dəstələrinə ilk təslim olan şəhər 1916-cı ilin iyunun 16-da Ciddə oldu. Uzun döyüşlərdən sonra üsyançılar iyulun 4-də Məkkəni də tutdular. Bunun ardınca avqustun 15-də Qırmızı dəniz sahilində yerləşən Anis limanı tutulur. Həmin ilin sentabrın 22-də də gecəyarı Taif qarnizonu təslim olur (11, 68).

Beləliklə bütün cənubi Hicaz Mədinə şəhəri istisna olmaqla üsyançıların əlinə keçir. Mədinədə Fəxrəddin paşanın başçılığı ilə türklər təxminən 14 minlik qoşunla şəhəri ərəb basqınlarından müdafiə etməyi başardı. Bundan əlavə şəhəri mühasirədən azad etmək üçün yeni hərbi hissələrin köməyə göndərilməsi zərurəti mərkəzə dəfələrlə bildirilsədə, müsbət cavab alınmamışdı. Osmanlı Ali Baş Komandanlığı Hicaz dəmiryolu və onun stansiyalarının qorunmasını daha əhəmiyyətli hesab edirdi (12).

Hərbi əməliyyatların davam etdiyi bir müddətdə Məkkə şərifi ərəb dövlətinin yaradılması istiqamətində də müəyyən işlər görürdü. Belə ki, 1916-cı ilin noyabrın 2-də Məkkədə çağırılmış məclisdə Ərəb dövlətinin yaradılması və Hüseyinin onun kralı olması elan olundu. Lakin, bu addım heç də Antantı xüsusilə, Britaniyanı təmin etmirdi. Böyük Britaniya və Fransa hökuməti Hüseyinin yeni titulu qəbul etməyəcəklərini bildirdilər. Ancaq sonda kompromis əldə olundu. Hüseyin yalnız Hicaz kralı kimi tanındı.

Artıq 1917-ci ilin əvvəllərindən etibarən cəbhədə təşəbbüsü tamamilə ələ almaq üçün Qahirədə Britaniya əks-kəşfiyyat idarəsinin nəznində fəaliyyət göstərən Ərəb məsələləri üzrə büronun üzvü kapitan T.E.Lourens yeni təlimata əsasən əmir Feysəlin başçılıq etdiyi ərəb partizan dəstəsini şimala doğru cəlb etməklə ingilis ordusuna qoşulmasını təmin etməli idi. Proseslər elə bu ardıcılıqla davam etməsi ərəb partizan hissələri tərəfindən 1917-ci ilin yazında strateji cəhətdən əhəmiyyətli Yanbu və Vayx limanlarının zəbt edilməsi ilə nəticələndi. Ardınca isə iyunun 5-də Osmanlının Qırmızı dənizdə sonuncu limanı Əqəbə tutulur (13, 339-340).

Əqəbə limanı tutulduqdan sonra birləşmiş ingilis-ərəb ordusu 1917-ci ilin oktyabrın 31-də osmanlı ordusunun təşkil etdiyi Qəzza-Beerşeba müdafiə xəttini yara bilər. Bunun nəticəsi olaraq həmin ilin noyabrın 7-də Qəzza, 16-də Yaffa, dekabrın 9-da isə Qüds işğal olunur. Əmir Feysəlin partizan dəstəsi isə Əqəbə limanından Hicaz dəmiryolunun şimal stansiyalarına hücumlarını intensivləşdirir.

Böyük Britaniyanın Fələstini ələ keçirməsi ilə bağlandığı iki sazişə əməl etməli idi. Bunlardan birincisi, 1915-ci ilin yanvarında Şərif Hüseyinlə bağladığı saziş; ikincisi isə 1916-cı ildə Fələstində beynəlxalq nəzarətin təşkil olunması haqqında Rusiya ilə bağladığı sazişi idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq İngiltərə bu müqavilələrlə öz üzərinə düşən öhdəliklərdən

yan keçmək üçün sionizm hərəkatından istifadə etməyə qərara aldı. 1917-ci ilin noyabrın 2-də Böyük Britaniya hökuməti Fələstinə dair xüsusi bəyannamə verdi. Bu sənəd xarici işlər naziri lord Balfurun yəhudi bankiri Rotşildin adına yazdığı məktub əsasında dərc olundu. Bəyannamədə Fələstində yəhudi xalqı üçün milli ocaq qurulmasının təqdirə layiq hesab olunması nəzərdə tutulurdu (14, 345-346).

Hüseyn buna qarşı öz etirazını bildirdi və Osmanlı imperiyası ilə sülh imzalayacağını bildirərək dərhal bir açıqlama tələb etdi. Britaniya hökuməti Qahirədəki hərbi-kəşfiyyat idarəsinin ərəb məslələri üzrə bürosunun üzvü, Oksford universitetinin Aşmola muzeyinin hamisi, ingilis arxeoloqu D.D.Hoqartı Ciddəyə göndərməklə bu bəyannamə ətrafında baş verən narazılığını Hüseynlə danışıqlar yolu ilə qaydaya salmağa cəhd göstərdi. Cəhd uğurlu oldu. Danışıqların nəticəsi kimi, Hüseyn bəhs olunan ərazidə “hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması” adı altında yəhudilərin bəhs olunan ərazilərə köçürülməsi məsələsi ilə razılaşdı.

Lakin Hüseynlə münasibətlər yenidən yoluna qoyulmuşdu ki, ingilislərin daha bir xəyanəti ortaya çıxdı. Gözlənilmədən 1918-ci ilin fevralın 22-də Antanta tərəfindən Yaxın və Orta Şərqi nüfuz dairələrinə bölünməsi məsələsini özündə etiva edən gizli Sayks-Piko sazişi Moskva radiosunun canlı efirində səsləndi. Hüseyn yenə də, bu məsələ ilə bağlı Britaniyaya müraciət etdi. Sonuncu isə Hüseynin inamından və sədaqətindən istifadə edərək bunun “bolşevik uydurması” olduğunu bildirdi (15).

1918-ci ildə artıq Fələstinin böyük bir hissəsi zəbt olunmuşdu. Əmir Feysəlin başçılıq etdiyi partizan dəstələri artıq həmin ilin ortalarında Hicaz dəmiryolunun böyük bir hissəsini sıradan çıxarmışdı. Onun hərbi əməliyyatları Suriyaya keçirib milli hərəkata dəstək vermək cəhdinin qarşısı isə Böyük Britaniya tərəfindən alındı. Göründüyü kimi Britaniya bu regionda öz hegemonluğunu qurmaq üçün Osmanlıya qarşı ərəb üsyanını alovlandırmaqla bahəm, onun genişlənərək böyük qüvvəyə çevrilməsinin qarşısını hər vəclə almağa çalışırdı.

Bunun ardınca ingilis ordusunun sağ cınahını təşkil edən Feysəlin partizan dəstəsi həmin ilin sentyabrın 25-də Əmmanı, 30-da isə Dəməşqi ələ keçirir. Oktyabrın 8-də ingilis ordusu başda general Allenbi olmaqla Fransa donanmasının köməkliyi ilə Beyrutu ələ keçirir. Ardınca oktyabrın 18-də Tripoli və Hums, 26-da isə Hələb işğal olunur.

Müharibənin davam etdirilməsinin mənasız olduğunu anlayan Osmanlı hakimiyyəti 1918-ci ilin oktyabrın 30-da Mudrosda ingilis kreyseri “Aqamemnon”un göyertəsində Antanta ilə təslim olma haqqında müqaviləyə imza atır (16, 218-219).

Birinci dünya müharibəsi bitdikdən sonra Millətlər Cəmiyyətinin Ali Şurası tərəfindən 1919-cu il yanvarın 30-da Osmanlı imperiyasının keçmiş ərəb mülkləri üzərində mandatlıq sisteminin tətbiq edilməsini özündə ehtiva edən nizamnamə təsdiq edilərək Versal sülh müqaviləsinin preambula hissəsinə əlavə edildi. Hicaz hökuməti də müttəfiqlərin cərgəsində konfransa dəvət olunmuş və ona bu müqaviləni imzalamaq təklifi edilmişdir. Lakin Hicaz müttəfiqlərlə aparılan danışıqlarda və bağlanılan müqavilədə mandatlıq sistemi məsələsinin qeyd edilməməsini əsas gətirərək onu imzalamaqdan imtina etdi. Hüseynin bütün etirazlarına baxmayaraq bu nizamnamə əsasında bəhs olunan mandatlıq sistemi 1920-ci ilin aprelin 18-26-da Antanta dövlətlərinin Ali Şurasının San Remoda keçirilən konfransında öz təsdiqini tapır (17, 163-164).

Beləliklə, qeyd olunan məsələləri yekunlaşdırsaq belə bir nəticəyə gəlmiş olarıq ki, Hicaz üsyanı ümumərəb milli mənafeyinin bərqərar olunması baxımından bəslənən ümidləri doğrultmadı. Ərəblər tam olaraq öz ərazilərində müstəqilliklərini qazana bilmədilər. Hicazda üsyanın qalxmasına və inkişaf dinamikasına yaxından köməklik göstərən Böyük Britaniya öz mənafeyinə uyğun şərif Hüseynə tam olaraq müəffəqiyyət qazanmağa mane oldu. Bu sonda

onun özünə məlum oldusada artıq çox gec idi. Lakin, üsyan növbəti mərhələdə mandatlıq sisteminə qarşı baş verəcək ərəb milliyətçi hərəkatlarına öz müsbət təsirini göstərmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Armaoğlu F. 20.üzyıl siyasi tarihi (1914-1980). Ankara: Tisa matbaası, 1984, 851s.
2. Hüləgü M. İngilizlerin Hicaz isyanına maddi yardımları // Belleten dergisi, 1995, cilt 59, sayı 225, s.429-445
3. Doğru D. I dünya harbi sırasında Şerif Hüseynin siyasi faaliyyətləri // Sosial Bilimler Dergisi, 2001, cilt 2, sayı 2, s.51-57
4. Саид А. Восстания арабов в XX веке. Москва: Прогресс, 1964, 346 с.
5. Лазарев М.С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке(1914-1918). Москва: Наука, 1960, 244 с.
6. Шевелев Д.Л. Переписка Мак-Магона-Хусейна 1915-1916 гг. и вопрос о Палестине: документы и материалы. Москва: Росспен,2008, 216 с.
7. Cleaveland W.L, Bunton M. A History of the modern Middle East. Boulder: Westview Press, 2009, 609 p.
8. Soy V. Arap milliyətçiliği: ortaya çıkışdan 1918`e kadar // Bilig dergisi, 2004, № 30, s.173-201
9. Шевелев Д.Л. Переписка Мак-Магона-Хусейна 1915-1916 гг. и вопрос о Палестине: документы и материалы. Москва: Росспен,2008, 216 с.
10. Hüləgü M. İngilizlerin Hicaz isyanına maddi yardımları // Belleten dergisi, 1995, cilt 59, sayı 225, s.429-445
11. Саид А. Восстания арабов в XX веке. Москва: Прогресс, 1964, 346 с.
12. Medine kahramanı:Fahrettin paşa / (<http://www.oguzkoroglu.com>)
13. Луцкий В.Б. Новое история арабских стран.Москва:Наука,1966,355 с.
14. Луцкий В.Б. Новое история арабских стран.Москва:Наука,1966,355 с.
15. The Great Arab Revolt / (http://www.kinghussein.gov.jo/his_arabrevolt.html)
16. Лазарев М.С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке(1914-1918). Москва: Наука, 1960, 244 с.
17. Cleaveland W.L, Bunton M. A History of the modern Middle East. Boulder: Westview Press, 2009, 609 p.

ВАСИФ НАБИЕВ
магистр БГУ

ХИДЖАЗКОЕ ВОССТАНИЯ

Крах Османской империи породил у арабов иллюзии относительно того, что Великобритания выполнит свои обещания, данные Шарифу Хусейну. В ожидании этого Хусейн ибн Али объявил себя королём, претендуя на объединение под своей властью всех бывших арабских провинций Османской империи. Однако ему не удалось этого сделать даже в пределах Аравии, не говоря уж о прочих регионах, которые Великобритания и Франция предназначили разделить между собой в соответствии с соглашением Сайкса-Пико.

VASIF NABIYEV
Master of BSU

HIJAZ REVOLT

The collapse of the Ottoman Empire has created the illusion of the Arabs that the UK will meet its promises to Sharif Hussein. In the meantime, Hussein ibn Ali proclaimed himself king, claiming the union under his rule all former Arab provinces of the Ottoman Empire. But he was unable to do so even within Arabia, not to mention other regions that Britain and France intended to divide among themselves in accordance with the Sykes-Picot agreement.

Rəyçilər: t.ü.f.d. A.Bağirova, t.e.d.A.Ə.Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti, Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının 07.12.2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (№02).